

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ЧЫРЫДЫШКЫН ЯАМЫЗЫ
 ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
 ЧӨӨН-ХЕМЧИК КОЖУУННУҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРГЕЛЕЛИ
 ТУС ЧЕРНИҢ БЮДЖЕТТИГ НИИТИ БИЛИГНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИ
 ЧЫРГАКЫ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ

ШМК-нын хуралында көргөн Протокол № <u>1</u> /Сат 3.Э/ « <u>29</u> » <u>08</u> 2023ч	Директорнун өөредилге талазы-биле оралакчызы чөпшээрээн. /Донгак О.М./ « <u>29</u> » <u>08</u> 2023 г.	Школа директорунун <u>1</u> дугаар дужаалы- биле <u>бадыстан</u> СОШ Д-Х К РТ /Сат А.А. « <u>1</u> » <u>09</u> 2023 г.
--	--	---

5-ки класстың

тыва дыл эртеминин

ажылчын программазы.

(ФКӨС, долу эвес ортумак школа)

Тыва дыл болгаш чогаал башкызы

Ооржак Онермаа Кара-ооловна

2023-2024 өөредилге чылы

Чыргакы-2023 ч

**Кол ниити өөредилгениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге
ажылчын өөредилге программазы (5 КЛАСС)**

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

5 класстың “Кол ниити өөредилгениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге ажылчын өөредилге программазын” Федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделеринге дүүштүр тургускан болгаш Федералдыг ажылчын программага (авторлары: Доржу К.Б, Сарыглар Ч.А., 2023ч) дүүштүр кылып тургускан.

ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ НИИТИ ТАЙЫЛБЫРЫ

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарыга таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаларның дылы, официалдыг херектер эмгелээринин, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөредилгениң, культураның дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрээн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандырат; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шиңгээдип алырынга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээринин дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программазы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартынга дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүң ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медерелдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрээн дылынга хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрээн дылынга өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрээн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

Программаны тургузарынга үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазазы:**

– 2012 чылдың декабрь 29-га үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);

- 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;
- Федералдыг Куруненин Өөредилге стандарты (2021 чылдын май 31-де үнген 287 дугаар Россия Федерациязынын Чырыдышкын Яамызынын «Кол ниити ооредилгенин ФКӨС-ун бадылаарынын дугайында» деп 287 дугаар дужаалы);
- Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)
- «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-I, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ СОРУЛGAЗЫ:

Кол ниити өөредилгениң ӨФКС-тин негелделеринге дүүштүр «Төрээн (тыва) дыл» эртемниң уткаын шингээдири; баш бурунгаар планнаттыг бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түннелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзаажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтук) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

ПРОГРАММАНЫҢ КОЛ УТКАЛЫГ ШУГУМНАРЫ

Программада өөреникчилерниң коммуникативтиг, дыл (дыл эртемниң), культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг **үш уткалыг шугумну** айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы.

Бирги уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы» деп бөлүктө кирип турар «Чугаа болгаш чугаалажып харылзаажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерде илереттинген.

Ийиги уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш ооң кезиктеринин ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Дыл дугайында эртемниң кезектери» деп бөлүктөр кирип турар.

Үшкү уткалыг шугумда төрээн дылдың тыва чоннуң төөгүзү болгаш уран чүүлү-биле, чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы-биле база Россияның өске чоннарының дыл болгаш культура талазы-биле сырый харылзаалыгын көргүскен, тыва дылдың өске кезектери-биле чергелештир өөредир «Дыл болгаш культура» деп кезээ кирген. Ону тыва дылдың шупту кезектери-биле чергелештир кириштирип өөредир.

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Өөредилге планында «Төрээн (тыва) дыл» эртемни өөредиринге 5-ки клазынга неделяда 3 шак (чылда 102 шак) көрдүнген.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ УТКАЗЫ (5 КЛАСС)

Диалог дугайында билиг.

Монолог. Фонетика дугайында билиг.

Үн – дылдың эң бичии кезии.

Чугаа органнары болгаш чугаа үннеринин тургустунары.

Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелери (шынарлары)
 Ажык үннерниң бөлүктээшкини: кыска, узун, өк-биле адаар; мурнуу одуругнуң (чымчак), артыы одуругнуң (кадыг), эрин-биле адаар болгаш адавас.
 Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм).
 Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини: ыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар).
 Сөскө ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму болгаш дөмөйлежири. Ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннерниң ыткыр үннер-биле солчуру.
 Фонетиктиг транскрипция болгаш ооң чамдык демдектери.
 Слог.
 Тыва дылда ударение.
 Орфоэпия дугайында билиг.
 Чугаа үннерин болгаш ударениени адаарының кол дүрүмнери.
 Графика
 Алфавит болгаш ооң ужур-дузазы.
 Тыва алфавит.
 Сөскө ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын бижири.
 Й үннүг үжүктөрү (я, е, ё, ю) сөстөргө ажыглаары болгаш шын бижири.
 Кадыг (ь) болгаш чымчак (ъ) демдектерни хереглээри.
 Морфемика – дыл эртемниң кезээ.
 Тыва дылда сөстүң уткалыг кезектери (морфемалар).
 Сөстүң тургузуу. Сөстүң дазылы. Төрөл сөстөр.
 Сөс чогаадылгазы – дыл эртемниң кезээ
 Сөстүң тургустунар аргалары: Морфологтут (кожумактыг) арга.
 Чогаадылга кожумактары. Аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени тургузар кожумактар.
 Синтаксистиг арга.
 Хурааңгайлаан сөстөр.
 Хевир тургузар кожумактар: чүве адының бичеледир, чассыдар кожумактары, демдек адының чадаларының кожумактары, кылыг сөзүнүн болбас хевириниң кожумаа, кылыг сөзүңгө немелде утка кириер кожумактар.
 Өскертилге кожумактары: чүве адының падеж, сан, арын кожумактары; кылыг сөзүнүн сан, арын, үе кожумактары.
 Сөстүң дөзү: укталган, укталбаан.
 Лексикология – дыл эртемниң кезээ.
 Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы.
 Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр.
 Сөстөрнүң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары. Омонимнер.
 Синонимнер. Антонимнер.
 Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер.
 Фразеологизмнер дугайында билиг.
 Фразеологизмнерниң кол демдектери болгаш утказы.
 Тыва дылдың тайылбыр болгаш фразеологтут словарьлары.
 Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы.
 Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы.
 Ниити ажыглалдың сөстөрү.
 Ховар ажыглалдың сөстөрү.
 Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрү.
 Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары.
 Фразеологияның дыл эртемниң кезээ болуру.
 Тыва дылдың фразеологтут словарьы.

Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжышкыннары болгаш оларның синонимнери.

ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЭЛДЕР

Бот-тускайлаң түннелдерге уругларның бот-башкартынып (боттуг туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнелээри), чүге өөренип турарының утказын (өөредилге ажыл-чорудулгазынга болгаш сонургалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль-этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүңге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр, үнелээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны тодаргайлаарга, мындыг:

- российжи хамааты демнежилге деп билигнiң утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунуң мурнунга харыысалгалыг болурун угаап билири;

- бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижини төрөлгөтөнниң культурлуг өнчүзүнүн үндөзүннери билири;

- төрөөн тыва дылынга чүве билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонургалдыг болуру; өөреникчилерниң боттарының сонургалының болгаш билииниң деңнелиниң аайы-биле келир үеде мергежилин медреселдиг шилип алырынга белен болуру;

- кижиниң болгаш ниитилелдин амыдыралынга өг-бүлениң ужур-дузанын медресеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттуг туружун хүндүлээри;

- назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажыл-херээнге болгаш хөй-ниити ажылынга киржири; төрөөн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажылдарны чорударынга киржири;

- тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөрөдигеге болгаш күш-ажылга харыысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин шингээдири;

- Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-медреселин сайзырадыры, чараш чүүлдү шингээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштиги делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

- экологтуг культураның үндөзүннери хевирлээри (бойдусту шинчилээри, көдээ ажыл-агыйны билири, бойдусту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдусту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түннелдерге өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр шингээди алганы билиглер болгаш өөрөдигениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкаар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажылдаар), *харылзажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажылдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап шингээдири* (ниити өөрөдиглиг, ооң иштинде сайгарар, деңнээр, түннээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- амгы үеде болгаш планнап турары өөредилгениң түңнелдерин сайгарар;
- чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түңнелди баш бурунгаар даап бодаар;
- бир-ле чидиг айтырыгта болгаш ооң болдунар аргаларынга үндөзилээн ажыл-чорудулганың сорулгазын салыр;
- ажыл-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажылдарны тургузуп билир;
- сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шингээдир ажылдары күүседир, оларны канчаар күүседириниң оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;
- өөредиглиг болгаш угаап шингээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандыраары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;
- сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;
- чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;
- сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;
- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонuurгалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаар болгаш эде тургузар;
- удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээриниң негелделерин кады тодарадыр;
- ажыл-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажыл-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;
- чедип алган түңнелдериниң болгаш кылган ажылдың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүнде улам эки чедишкинниг болурунуң аргаларын сүмелээр;
- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.
- өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажылдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билир;
- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдин негелделерин хостуг ажыглаар;
- ажыл-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;
- бодунуң чедишкинниг азы чедишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- *боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаш угаап шингээдир ажыл-чорудулгага тургузар;*
- *сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;*
- *бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттырган түңнелдер-биле дүүштүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдырган негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;*

– бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскерттип билир;

– бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шиитпир хүлээп алырының болгаш өөредиглиг база угаап шиңгээдир ажыл-чорудулганың медреселдиг шилилгезин боттандыраарының үндезиннерин шиңгээдип алыр.

Өөредилгениң угаап шиңгээдириниң бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чүвөлөрни болгаш болуушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-биле бөлүктээр, деңнээр, түңнээр; ийи азы оон-даа хөй чүвөлөрниң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;

– чүвөлөрни болгаш болуушкуннарны бир-ле дөмейлешкек демдээниң аайы-биле деңневишаан, угаап боданыышкынын илередир;

– сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар;

– сөзүглелден хереглеттинип турар (сорулгазының аайы-биле) медээни тывар;

– сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долузу-биле билип турар, сөзүглелдин тургузуун билир;

– сөзүглелде чуруп көргүскөн болуушкуннарның, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;

– сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;

– сөзүглелдин утказын болгаш хевирин сайгарылгалыг түңнээр;

– бойдуска хамаарылгазын чогаадыгларга илередир;

– чугула херек сөстөрни тодарадыр;

– электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаш тайылбырлыг номнарны ажылгаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларның чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданыышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;

– өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, таблицалар болгаш схемаларны ажылгаар, тургузуп болгаш эде тургузуп билир;

– словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажылгаарының культуразын шиңгээдип алыр сонургалын сайзырадыр.

Өөредилгениң харылзаажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, ооң туружун хүлээп ап шыдаар;

– бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;

– дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;

– бөлүккө өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);

- бөлүктүн мурнунга салдыган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дугуржуп ап шыдаар;
- бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;
- чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;
- чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележиپ шиитпирни үндүрер;
- өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри-биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- эш-өөрү азы башкызы-биле демнежиپ ажыл-чорудулганы организастан билир; боду чааскаан болгаш бөлүк иштинге ажылдаар;
- маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодадын илередип, туружун бадыткаар;
- харылзажылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередир, ажыл-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры-биле янзы-бүрү дыл аргаларын медреселдиг ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай түннелдер. 5 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- аас болгаш бижимел чугааны, диалог болгаш монологту ылгаар;
- бодунуң чугаазын чогаадыглар бижиپ сайзырадыр (тоожуушкун, угаап боданыышкын);
- аас-биле диалогту тургузар: айтырыг-харыы тургузары, бир кижини (улусту) чугааже хаара тудар, кандыг-бир темага бодалын солчур;
- монологту тургузар: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын;
- аңгы-аңгы байдалдарда (албан ёзулуг азы хостуг: эш-өөрү, чоок улузу-биле) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыр;

Фонетика болгаш орфоэпия

- «фонетика» болгаш «орфоэпия» деп терминнерни тодарадыр;
- үннүң утка ылгаар шынарларын тайылбырлаар;
- транскрипцияның тускай демдектериниң дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижиириниң онзагайларын тайылбырлаар, сөстүң транскрипциязын бижиир болгаш фонетиктиг сайгарылгазын кылыр;
- ажык үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: кыска, узун, өк-биле адаар; артыы одуругнуң кадыг, мурнуу одуругнуң чымчак; эрин-биле адаар, эрин-биле адавас;
- ажык эвес үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: ыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар) үннерни
- аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны тайылбырлаар;
- сөстүң үн, үжүүн тодарадып сайгарар;
- ажык үннерниң аяннажылгазын тайылбырлаар, чижектерге көргүзер;
- бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын адалганың нормаларын сагып азы сагывайн турарын эскерип тайылбырлаар;

Графика

- алфавиттиң ужур-дузазын чугаалаар;
- тыва бижиктиң төөгүзүн тайылбырлаар;
- латинчиткен тыва алфавит биле кирилл алфавидинге үндөзилээн алфавиттиң ылгалын чугаалаар;

- ниитилел амыдыралынга бижиктиң ужур-дуказын тайылбырлаар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы

- морфемика (сөстүң уткалыг кезектери) болгаш сөс чогаадылгазының дыл эртеминиң бир кезээ болурун тодарадыр;
- сөстүң тургузуун тодарадыр, морфемаларны тывар: сөстүң дазылы, кожумактар, дөс (укталган, укталбаан);
- кожумактар хевирлерин (өскертилге, чогаадылга, хевир) ылгаар;
- сөстүң морфемниг сайгарылгазын кылыр;
- сөстүң дазылында дүлөй ажык эвес үннүң ыткыр ажык эвес үн-биле солчу бээрин херек кырында ажыглаар;
- сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречие чогоадылга кожумактарының дуказы-биле тургузар;
- өскертилге кожумактарын (чүве адының падеж, сан, хамаарылга, кылыг сөзүнүн сан, арын, үе) тодарадыр;
- хевир өскертир кожумактарны (чүве адының бичеледир, чассыдар хевири, демдек адының чадалары, кылыг сөзүнүн болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң) тодарадыр болгаш ылгаар:
- *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактарның болгаш оң фонетиктиг вариантыларының демдек ады тургузарынга ажыглаарын тайылбырлаар;
- сөстүң дөзүн шыяр;
- сөстүң дөзүн тодарадыр: укталган, укталбаан;

Лексикология болгаш фразеология

- лексикологияның кол билиглерин тодарадыр;
- кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дуказын билир;
- чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни, сөстүң дорт болгаш доора уткаларын ылгаар болгаш сөзүглелден тывар;
- синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзыларын сөзүглелден тывар, бердинген сөстөрниң синонимнер, антонимнер, омонимнерин тывар, оларны чугаага ажыглаар;
- кол демдектериниң аайы-биле быжыг сөс каттыжышкынын таныыр, сөзүглелден тывар, синонимниг одуруг тургузарынга ажыглаар, утказын тайылбырлаар;
- чугаадан табу сөстөрни чайладыр, оларны эвфемизмнер-биле солуур;
- тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказын тайылбырлаар – үлегерлээн лексика (ниити түрк, моол болгаш төвүт, кыдат, эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннар).
- ниити ажыглалдың сөстөрүн ылгап билир болгаш чугаага ажыглаар;
- кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер, эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер, жаргоннарны ылгаар, сөзүглелден тывар;
- литературлуг дылды диалектизмнерден ылгаар;
- хуу аттарның янзыларын: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнерни ылгап билир, сөзүглелден тывар, чижектерге көргүзөр;
- орус-тыва дылдарда дөмейлешкек фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) чижектерин айтыр, оларның синоним сөстөрүн тывар;
- фразеологизмнер-биле домактарны тургузар;
- үлегерлеп алыышкыннарның, кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн, фразеологизмнерниң бодунуң болгаш өскелерниң чугаазында чөптүг ажыглаттынып турарын хайгаараар;

5-ки класска тыва дылдын календарь-тематиктиг планы

№	Кичээлдин темазы	Шактар саны	Уези	
			План ёзугаар	Херек кырында
1	1-4 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Чугаа кезектери.	1	6.09	
2	Сөс каттыжыышкыны болгаш домак	1	7.09	
3	Чугааның болур байдалы. Чугааның стильдери.	1	9.09	
4	Төрээн дыл – чоннуң эртинеэзи (Дыл – кижилерниң харылзажыр чугула чепсээ. Төрээн дыл – чоннуң чон бооп артарының үндезини. Тыва дылды өөренириниң ужур-дузазы.)	1	13.09	
5	Дыл эртеми-5 Дыл эртеми болгаш ооң адырлары	1	14.09	
6	Тыва дыл эртеминиң кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглаары.	1	20.09	
7	Чугааның янзылары.	1	21.09	
8	Хыналда ажыл	1	23.09	
9	Частырыглар-биле ажыл	1	27.09	
10	Фонетика дугайында билиг - 18 Үн – дылдың эң бичии кезии. Чугаа органнары болгаш чугаа үннериниң тургустунары.	1	28.09	
11	Артикуляция. Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелери (шынарлары). Фонетиктиг транскрипция болгаш ооң чамдык демдектери.	1	30.09	
12	Ажык үннерниң бөлүктээшкини: Кыска болгаш узун ажык үннер.	1	4.10	
13	Өк-биле адаар ажык үннер.	1	5.10	
14	Кадыг болгаш чымчак ажык үннер.	1	7.10	
15	Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм).	1	11.10	
16	Эрин-биле адаар болгаш эрин-биле адавас ажык үннер.	1	12.10	
17	Слоарылыг ажыл	1	14.10	
18	Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини: Күштүг болгаш кошкак ажык эвес үннер.	1	18.10	
19	Аяар ажык эвес үннер. Ыткыр болгаш дүлей ажык эвес үннер.	1	19.10	
20	Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму болгаш дөмейлежири.	1	21.10	

21	Ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннүн ыткыр үн-биле солчуру. Сөстүн фонетиктиг сайгарылгазы.	1	25.10	
22	Слог болгаш оон хевирлери (ажык, хаалчак).	1	26.10	
23	Тыва дылда ударение. Интонация. Орфоэпия дугайында билиг. Тыва дылда шын адалганың дүрүмнери.	1	8.11	
24	Катаптаашкын	1	9.11	
25	Хыналда ажыл	1	11.11	
26	Частырыглар-биле ажыл	1	15.11	
27	Фонетикага шинчилел ажыл	1	16.11	
28	Алфавит-13 Алфавит болгаш оон ужур-дузазы.	1	18.11	
29	Тыва алфавиттиң төөгүзү. Латинчиткен тыва алфавит. Кириллицага үндезилээн тыва алфавит.	1	22.11	
30	Ниитилел амыдыралынга бижиктиң ужур-дузазы.	1	23.11	
31	Тыва дылдың словарьлары.	1	25.11	
32	Орфография дугайында билиг. Орфографияның дүрүмнери.	1	29.11	
33	Ажык эвес үннерниң үжүктөрүн дакпырлап бижири.	1	30.11	
34	Й үннүг үжүктөрлиг (я, е, ё, ю.) сөстөрни шын бижири.	1	1.12	
35	Сөс эгезинге т-д, п-б деп үннерниң үжүктөрүн шын бижири.	1	6.12	
36	Кадыг (ь) болгаш чымчак (ъ) демдектерни сөске ажыглаары.	1	7.12	
37	Катаптаашкын	1	9.12	
38	Хыналда ажыл	1	13.12	
39	Частырыглар-биле ажыл	1	14.12	
40	Алфавитке шинчилел ажыл	1	16.12	
41	Лексикология – дыл эртемниң кезээ-27 Сос болгаш оон лексиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр.	1	20.12	
42	Сөстөрниң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары.	1	21.12	
43	Омонимнер.	1	23.12	
44	Синонимнер.	1	27.12	
45	Антонимнер.	1	28.12	
46	Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер.	1	30.12	
47	Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы (ниити түрк лексика, өске дылдардан үлегерлээн лексика: моол, кыдат, төвүт, орус болгаш өске дылдардан)	1	10.01	

48	Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы (ниити түрк лексика, өске дылдардан үлегерлээн лексика: моол, кыдат, төвүт, орус болгаш өске дылдардан)	1	11.01	
49	Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы.	1	13.01	
50	Словарьлыг диктант	1	17.01	
51	Ниити ажыглалдың сөстери.	1	18.01	
52	Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминер.	1	20.01	
53	Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер),	1	24.01	
54	Чаа сөстөр (неологизмнер).	1	25.01	
55	Жаргонизмнер.	1	27.01	
56	Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары (топонимнер,	1	1.02	
57	Антропонимнер, этнонимнер,	1	3.02	
58	Зоонимнер болгаш космонимнер).	1	7.02	
59	Тыва дылдың тайылбырлыг словары.	1	8.02	
60	Сөстүң лексиктиг сайгарылгазы.	1	10.02	
61	Чогаадыг	1	14.02	
62	Фразеология – дыл эртемниң кезээ. Фразеологизмнер дугайында билиг.	1	15.02	
63	Фразеологизмнерниң кол демдектери болгаш утказы.	1	17.02	
64	Тыва дылдың фразеологтуг словары.	1	21.02	
65	Катаптаашкын	1	22.02	
66	Хыналда ажыл	1	24.02	
67	Лексикологияга шинчилел ажыл	1	20.02	
68	Синтаксис – дыл дугайында эртемниң кезээ. Пунктуация дугайында билиг. Бирик демдектери болгаш оларның хүлээлгелери.	1	28.02	
69	Бирик демдектеринге шинчилел ажыл	1	29.02	
70	Сөс каттыжышкыннары - 7 Сөс каттыжышкынының дугайында билиг.	1	27.02	
71	Сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөс.	1	28.02	
72	Сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазы.	1	29.02	
73	Сөс каттыжышкынының холбаалары	1	2.03	
74	Сөс каттыжышкыннарының сайгарылгазы	1	6.03	

75	Хыналда ажыл	1	7.03	
76	Частырыглар-биле ажыл	1	9.03	
77	Домак-13 Бөдүүн домак дугайында билиг. .	1	13.03	
78	Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери (медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары). Алгы домаа.	1	14.03	
79	Домактың грамматиктиг ооргазы (предикаттыг төвү).	1	16.03	
80	Тургузуунуң аайы-биле домактарның янзыларының (ийи чугула кежигүннүг (ийи составтыг) дугайында ниити билиг.	1	20.03	
81	Чаңгыс чугула кежигүннүг (чаңгыс составтыг) домактар	1	21.03	
82	Делгеренгей эвес болгаш делгеренгей домактар.	1	23.03	
83	Нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан, долу болгаш долу эвес домактар.	1	3.04	
84	Бөдүүн домакта логиктиг ударение дугайында билиг.	1	4.04	
85	Бодуун домактын синтаксистиг сайгарылгазы	1	6.04	
86	Катаптаашкын	1	10.04	
87	Хыналда ажыл	1	11.04	
88	Частырыглар-биле ажыл	1	13.04	
89	Синтаксиске шинчилел ажыл	1	17.04	
90	Диалог. Аас чугааның хевирлери: айтырыг- харыы, сонуургалын оттуруп чугаалажыры, бодал солчуру.	1	18.04	
91	Диалогка чугаа культуразы	1	20.04	
92	Монолог: тоожушкун, чурумал, угаап боданышкын.	1	24.04	
93	Дылдын чурумалдыг аргалары	1	25.04	
94	Созуглел-биле ажыл. Чогаадыг бижири.	1	27.04	
95	Частырыглар-биле ажыл	1	2.05	
96	Катаптаашкын – 7 Орфоэпия. Орфография.	1	4.05	
97	Фонетика.	1	8.05	
98	Лексика болгаш фразеология	1	11.05	
99	Синтаксис. Пунктуация.	1	15.05	
100	Ниити катаптаашкын	1	16.05	
101	Хыналда ажыл	1	18.05	
102	Частырыглар-бил ажыл	1	23.05	

